

Шугалій Олександр Сергійович,
молодший науковий співробітник
відділу музейної та науково-фондової діяльності
Національного архітектурно-історичного заповідника
«Чернігів стародавній»
orcid.org/0000-0002-7048-7294
Goodswimmer333@gmail.com

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ ЧЕРНІГОВА ДОБИ РУСИ

Протягом останнього десятиліття на території, яку займав Чернігів за доби Русі, була проведена значна кількість археологічних досліджень. Одним із результатів цих робіт стало виявлення двох десятків поховань, які можна інтерпретувати як підкурганні. **Метою публікації** є висвітлення нововиявлених могильних комплексів, їх датування та територіальна локалізація стосовно уже відомих частин могильника Чернігова Х–ХІ ст. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та об'єктивності. Використані **методи** аналізу, синтезу, індукції. **Наукова новизна** публікації полягає у систематизації та локалізації нововиявлених підкурганних поховань та характеристиці комплексів стосовно території, на якій вони розміщувалися. Також необхідність даної публікації зумовлена тим, що останній раз нововиявлені підкурганні поховання були окремим предметом дослідження в науковій роботі ще на початку ХХІ ст. й існувала потреба висвітлення нових об'єктів. **Висновки.** Виявлені протягом 2013–2022 рр. підкурганні поховання, розташовані на території літописного Передгороддя та поза його межами, здебільшого відтворюють притаманний місцевому населенню синкретизм язичницького та християнського обрядів. Насипи в межах міста були знищені в процесі освоєння території протягом кінця ХІ–ХІІ ст., що негативно відобразилося на збереженості комплексів. У третині випадків рештки кургану фіксувалися лише за наявності ровиків, а сама могила не була простежена. Особи, котрі поховані в малих та середніх за своїми розмірами курганах, що були виявлені протягом вказаного періоду часу, не належали до правлячої верхівки. Лише дві могили можна асоціювати з воїнами, а більша частина інвентарних поховань інтерпретуються як жіночі. Загалом же аналіз нововиявлених могильних комплексів допоміг розширити уявлення про топографію та час формування курганного могильника Чернігова.

Ключові слова: Чернігів, давньоруський, поховання, курган, могильник, Передгороддя.

Shuhali Oleksandr,
Junior Researcher
at the Department of Museum and Scientific and Fund Activities
of the National Architectural and Historical Reserve
"Ancient Chernihiv"
orcid.org/0000-0002-7048-7294
Goodswimmer333@gmail.com

THE LATEST RESEARCH OF THE MOUND NECROPOLIS OF CHERNIHIV OF THE RUS PERIOD

During the last decade, a significant amount of archaeological research was carried out on the territory which belonged Chernihiv during the Rus period. One of the result of these works was the discovery of two dozen burials, which can be interpreted as burial mounds. The purpose of the publication is to highlight the newly discovered burial complexes, their dating and territorial localization relative to the already known parts of the Chernigov cemetery of the 10th-11th centuries. The methodological basis of the research is the principles of historicism and objectivity. Used methods of analysis, synthesis, induction. The scientific novelty of the publication lies in the systematization and localization of the newly discovered barrow burials and the characteristics of the complexes relative to the territory on which they were located. Also, the necessity of this publication is caused by the fact that the last time newly discovered barrow burials were a separate subject of research in scientific work at the beginning of the 21st century, and there

was a necessity to highlight new objects. Conclusions: The barrow burials discovered during 2013–2022 located on the territory of the historical Suburbs and outside its boundaries in the vast majority reproduce the syncretism of pagan and Christian rites characteristic of the local population. Burial mounds within the city were destroyed when the territory was developed by citizens during the end of the 11th and 12th centuries, which negatively affected the preservation of the complexes. In a third of cases, the remains of the mound were recorded only by the presence of ditches, and the grave itself was not traced. Persons buried in small and medium-sized barrows that were discovered during the specified time period did not belong to the ruling elite. Only two graves can be associated with warriors, and most of the inventory burials are interpreted as female. In general, the analysis of the newly discovered burial complexes helped to expand the understanding of the topography and time of formation of the Chernigov burial mound.

Key words: Chernihiv, Old Rus period, burial, barrow, burial mound, Suburb.

Чернігів, як і більшість міст та населених пунктів доби Русі, виникнення яких датується X–XI ст., з різних сторін був опоясаний курганним могильником. Про значні його розміри станом на другу половину XIX ст. писав Д. Я. Самоквасов, нараховуючи в околицях більше 500 насипів. Саме з іменем цього науковця і пов'язаний початок вивчення курганних старожитностей Чернігова. Протягом 1872–1908 рр. дослідник розкопав щонайменше 130 поховань, які асоціювалися з міським центром. Продовжено вивчення цих пам'яток у 1952 р. Д. І. Бліфельдом. Надалі, протягом другої половини XX ст. – початку XXI ст., О. В. Шекун, П. М. Гребінь, Г. В. Жаров, А. Л. Казаков, Т. Г. Новик, О. Є. Черненко, Ю. М. Ситий продовжили дослідження цих поховальних комплексів (Ситий, 2013, с. 6–8). Однак, на відміну від робіт Д. Я. Самоквасова, конкретно дослідження курганних поховань не було основною ціллю археологів, а більшість поховань не мали візуальних ознак і фіксувалися лише в процесі розкопок широкою площею.

Підсумував результати цього етапу робіт у 2007 р. О. В. Шекун у статті «Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя» (Шекун, 2007, с. 106–119). У ній він висвітлив власну концепцію поділу могильника на окремі поховальні групи, що базувалася на результатах досліджень 1980–2000-них рр. Пізніше Ю. М. Ситий, аналізуючи могильні старожитності Чернігова доби Русі, припустив, що курганний могильник навколо міста не поділявся на групи, а являв собою єдине ціле (Ситий, 2013, с. 100–101). Лакуни ж, які виникли між насипами, він пов'язував з існуючими на той час дорогами та формами рельєфу, які унеможлилювали спорудження курганів.

Протягом останніх десятиліть на території Чернігова були проведені доволі масштабні археологічні дослідження. Здебільшого це були охоронні роботи на території літописного

Передгороддя та поза його межами. Одним із результатів цих робіт стало виявлення слідів щонайменше десяти зруйнованих курганів, у частині з яких були збережені і поховання, що і стало предметом дослідження цієї публікації.

Почати варто з робіт навпроти мурів Єлецького монастиря. У 2018 р. приблизно в 100 м. на південний захід від Чорної могили було виявлене ґрунтове поховання без видимих слідів курганного насипу (Казаков, Рижий, Булах, 2019, с. 489). Однак, як показали подальші дослідження, поховальна яма була влаштована у вигляді дерев'яного склепу із зафіксованими стовповими ямками по кутах, причому слідів небіжчика не було виявлено. У підлозі була влаштована невелика ямка, в якій містилися рештки тризни у вигляді керамічного посуду та кісток тварин. На основі керамічного матеріалу та стратиграфії шару комплекс датований А. Л. Казаковим не пізніше першої половини XI ст. З огляду на характер поховального обряду його можна вважати однією із варіацій псевдокамерного поховання, яке під впливами християнства все більше втрачало свої характерні риси. На ділянці поблизу також було виявлено ще чотири ґрунтові поховання за християнським обрядом, які датовані XII ст.

Одне підкурганне поховання, здійснене за обрядом інгумації, було виявлене в 2013 р. на лівому березі річки Стрижень (вул. Милорадовичів, 55), за межами оборонних споруд літописного Передгороддя (Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів, 2019, с. 67). О. Є. Черненко датувала поховання кінцем X – першою половиною XI ст. Загалом воно є синхронним дослідженим раніше підкурганним похованням на розі сучасних вулиць Т. Шевченка та О. Молодчого. На час улаштування цього поховання відстань до оборонних

споруд Посаду становила понад 1,1 км. Найімовірніше, це поховання, як і інші підкурганні поблизу, варто ототожнювати з могильником, залишеним мешканцями синхронних поселень Стрижень-Устя та Горсад, розташованих за 250–900 м від них.

У 2018 р. експедицією під керівництвом О. П. Моці та В. М. Скорохода проводилися археологічні дослідження в північно-східній частині літописного Передгороддя, на правому березі річки Стрижень (Моця, Жигола, Скороход, 2019, с. 114–118). Результатами робіт на площі понад 1200 м кв. стало виявлення ровиків від трьох знівельованих курганів.

Перший мав у давнину насип діаметром до 10 м. Поховання не було виявлене, однак, на думку О. П. Моці, небіжчик міг бути похований за обрядом кремації на стороні, а урна з перепаленими кістками була знищена ще в давнину. Загалом за керамічним матеріалом, який містився у ровику, час спорудження насипу визначений як кінець X – початок XI ст.

Рештки другого кургану не фіксувалися у вигляді ровиків, найімовірніше, вони були знищені більш пізньою господарською забудовою. Однак якщо вважати прийнятними розміри першого насипу, то вони мали б розташовуватися майже впритул. Виявлене поховання, найімовірніше, належало жінці; вміщене в підкурганній ямі, шириною близько 1 м, зі слідами домовини. Орієнтація небіжчика – головою на північний захід. Поховальний інвентар був представлений каблучкою та скроневим кільцем із кольорового металу, п'ятьма намистинами та пряслицем із пірофілітового сланцю. Датування поховального комплексу таке саме, як і у попереднього.

Рештки третього кургану також були представлені скелетом жінки у поховальній ямі. Так само, як і в попередній могилі, тіло небіжчика лежало у домовині, а поховання було здійснене з дотриманням християнської обрядовості. Навколо могильної ями фіксувалися доволі сильно поруйновані рештки курганного ровику, а сам насип кургану мав у давнину діаметр 8–9 м. Поховальний інвентар був представлений скроневим кільцем та перстнем із кольорового металу, невеликим бронзовим молоточком та круговим горщиком, характерним для X ст.

Майже одразу ж за ровиком кургану було виявлене підліткове поховання дівчини за

християнським обрядом. Велика кількість деревного тліну та цвяхів може свідчити, що дитина була похована в домовині, а стіни могильної ями також могли бути обкладені деревом. Серед поховального інвентарю є відерце та круговий горщик, характерний для X ст., дві сережки з кольорового металу, ніж та підвіска у вигляді кільця. Навколо поховання не були виявлені рештки курганних ровиків, однак, враховуючи схожість обряду із попередніми похованнями та розміщення на ділянці, варто розглядати ці могили в комплексі.

Можливо, на світогляд більш молоді особи вже справило більший вплив поширення християнства і над її могилою рідні не насипали курган. Загалом же курганний некрополь на цій ділянці існував до кінця XI ст., коли на цьому місці почала з'являтися господарська і житлова забудова, а насипи поступово нівельювалися мешканцями прилеглих територій.

Можна припустити, що поховання, виявлені тут, могли бути залишеними населенням безіменного приміського неукріпленого поселення, сліди якого фіксуються в 200 м на північ від цієї ділянки. Доволі висока щільність розміщення могил могла свідчити про обмеженість земельної ділянки та, можливо, дає змогу віднести виявлені поховання до родинного некрополя.

На західній та північно-західній околицях давньоруського Чернігова протягом останнього десятиліття також були зафіксовані численні підкурганні поховання. Загалом, для цієї території усталеним є бачення про територію курганного могильника на основі археологічних досліджень 1989–2001 рр.

Вперше про існування тут масштабного поховального комплексу було зазначено в газеті Чернігівські губернські відомості (випуск за 1841 р.). Тоді автор опису міста вказував, що на недалекій відстані за Чорною могилою на обширній рівнині збереглися ще багато менших курганних насипів, частина з яких станом на 1828 р. була вже розкопана місцевими мешканцями.

Археологічні дослідження на описаній вище території виявили поховання та ровики від щонайменше 15 курганних насипів початку XI ст. (Ситий, 2013, с. 104). За поховальним обрядом усі вони були представлені тілопокладенням, частина небіжчиків знаходилася в зотлілих домовинах. Північною межею

могильника вважалось перехрестя сучасних вулиць Ремісничої та Коцюбинського.

Частково така думка склалася через відсутність розкопок далі в північному напрямку. Найбільш віддалені насипи вздовж вул. Попудренко відносили до іншої курганної групи, яка розміщувалась західніше.

Ще більше таку думку підтвердили роботи 2008 р. на Проспекті Перемоги, 64 (200–250 м на північ від курганного могильника). Тоді на площі в понад 1500 м кв. були виявлені 120 поховань

грунтового могильника, і жодного підкурганного (Ситий, 2013, с. 104). На основі дослідженого С. Ширинським у 1962 р. кенотафу поблизу 20-ї школи та свідчень Д. Я. Самоквасова про щонайменше 6 збережених насипів біля Олегового поля (наразі зберігся один насип за адресою: вул. Попудренко, 21) побутовала думка, що курганний могильник міг завертати на захід, оминаючи Холодні Яри.

У 2020 р. розпочалися археологічні дослідження під новобудову під керівництвом

Ілюстрація створювалася власноруч із креслення існуючої вуличної мережі з нанесенням місць поховань та меж міста доби Русі

О. П. Моці та В. М. Скорохода (Моця, Жигола, Скороход, 2022, с. 297–308). Ділянка була дотичною до місця розкопок 2008 р. і примикала до неї із західного та східного боків. Усього на території у понад 1200 м кв. було зафіксовано сліди від восьми курганних насипів. Здебільшого вони були представлені засипаними у більш пізній час ровиками і повністю знівельованими насипами. Варто зазначити, що майданчики, які були оточені ровиками, доволі невеликі, як і самі ровики, глибина яких не перевищувала 0,5 м. Загалом же в давнину курганні насипи на цій ділянці могли мати розміри в межах 6–8 м у діаметрі та не більше 0,8–0,9 м висотою.

Усі підкурганні поховання здійснені за християнською обрядовістю, і більшість небіжчиків знаходилася в домовинах. Враховуючи майже повну безінвентарність підкурганних поховань, датування було здійснене на основі керамічного матеріалу, виявленого у заповненні ровиків. Усі виявлені могили датуються XI ст., найімовірніше, не пізніше його середини.

Варто зазначити, що під час функціонування курганного могильника на його території починають з'являтися ґрунтові поховання, розташовані у міжкурганному просторі. Пізніше на цьому місці формується великий за площею могильник, який функціонує до XII ст. Причому це відбувається за повної відсутності на цьому місці господарської або житлової забудови аж до XIX ст.

Ще однією ділянкою, яка надала уточнюючу інформацію про курганний могильник міста, є розкопки 2016 р. під керівництвом Г. В. Жарова на вулиці Бориса Луговського. Ділянка була віддалена від попередньої на 250 м на північний захід. Тоді в межі розкопу потрапило декілька підкурганних поховань за обрядом інгумації та територія ґрунтового могильника. Датовані підкурганні поховання кінцем X – початком XI ст. Таким чином, на основі цих досліджень значно розширилася топографія курганного могильника в цій частині міста, і можна стверджувати, що курганне поле та ґрунтовий могильник виходив за межі укріплення літописного Передгороддя і частина його ніколи не входила до території міста.

Ще однією ділянкою, на якій в 2019 р. В. М. Скороходом було виявлено рештки курганного насипу, є вул. Любецька, 26. На ній під шаром асфальту та будівельного сміття на рівні

материка було зафіксовано чоловіче поховання в могильній ямі, здійснене за християнською обрядовістю. Діаметр насипу міг досягати 9–10 м, що може вважатися середнім за розмірами курганом для чернігівського могильника.

Серед поховального інвентаря варто виділити рештки шкіряного ремня з інкрустацією із кольорового металу. Поховання датоване кінцем X – початком XI ст. Варто зазначити, що навколо, в межах розкопу (досліджена площа становила понад 800 м кв.), не були зафіксовані сліди могильника, тому наразі немає можливості свідчити про наявність у цьому місці окремої курганної групи. Однак, враховуючи, що ця ділянка знаходилася недалеко від старої дороги на Любеч, не виключено, що поховання могло знаходитися при дорозі або ж належати мешканцям якогось невідомого приміського поселення, яке розташовувалося на шляху між Черніговом та Білоусом.

Є інформація про те, що в 300 м на південь від місця попередніх робіт також були виявлені рештки підкурганного поховання, однак матеріали досліджень ще не повністю систематизовані та не введені в науковий обіг.

Загалом, простежуючи розміщення насипів у західній та північно-західній частині Передгороддя, можна зазначити, що більшість із них формувалася навколо Холодних ярів, займаючи територію, наближену до його схилів, яка була не дуже придатною для формування житлової забудови. Також варто враховувати, що частина насипів знаходиться за межами укріпленої території XII ст., а на момент їх появи відстань від існуючої межі міста становила 1,5–2 км. На основі цього можна стверджувати, що не всі поховання могли бути залишені мешканцями саме Чернігова.

У 2022 р. рештки курганного могильника були виявлені і в центральній частині Передгороддя (Моця, Скороход, Жигола, Ситий, 2023, с. 110–111). Ділянка за сучасною адресою: вул. Мстиславська, 15 була віддаленою на 180–200 м від фортифікацій Окольного граду. Під час археологічних робіт були виявлені фрагменти ровиків від чотирьох насипів, які були пошкоджені подальшою господарською діяльністю на ділянці. Жодне з чотирьох поховань не вціліло, тому датування було здійснене на основі заповнення в ровиках і визначене як кінець X – початок XI ст. Варто зазначити,

що ще одночасно з функціонуванням підкурганного обряду поховання у міжкурганному просторі почали з'являтися ґрунтові могили, які мають аналогічне датування. Протягом більшої частини XI ст. могильник продовжує діяти, однак не з'являються нові поховання, а вже наприкінці століття вирівнюється ділянка і формується садибна забудова літописного Передгороддя.

Підсумовуючи результати досліджень останнього десятиліття, можна стверджувати, що загалом було виявлено не менше 20 поховальних комплексів, які можна ототожнювати з підкурганними похованнями. Одна могила взагалі не містила поховання і скоріше була меморіальною, в одному воно не було виявлене, і є припущення про кремацію або кенотаф. Ще дванадцять померлих були поховані за обрядом тілопокладення, здебільшого в домовинах та з дотриманням християнської обрядовості. У шести випадках поховання не були виявлені і досліджено лише курганні ровики.

Зважаючи на датування та спосіб захоронення, можна стверджувати, що в останні десятиліття X ст. в Чернігові вже досить поширеним є християнство. Причому більша частина населення не до кінця відійшла від попередньої віри,

й упродовж першої половини XI ст. ще активно поєднувався старий язичницький та новий християнський спосіб поховання мерців. Необхідно відзначити, що курганні насипи формувалися на доволі значній території від міських укріплень, формуючи могильник, площа якого значно перевищувала площу Чернігова в середині XI ст. Частина поховальних комплексів могла належати жителям досі не локалізованих приміських поселень, які розташовувалися навколо міського центру.

Загалом же археологічні дослідження підкурганних поховань у Чернігові за останнє десятиліття надали низку цінної інформації, яка вплинула на розуміння топографії міського курганного могильника другої половини X–XI ст. У разі продовження комплексу в західній частині міста можна стверджувати, що він розвивався доволі прогнозовано і більш пізні за датуванням поховання знаходяться північніше, тобто більше віддалені від міської забудови, яка не розширювалася в цьому напрямку. Щодо поховань, виявлених у північно-східній та центральній частинах міста, можна стверджувати, що курганне поле доходило майже до берега річки Стрижень, але вже в другій половині XI – на початку XII ст. було поглинуто житловою забудовою.

Список використаних джерел:

1. «Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів»: Про охорону культурної спадщини. Додаток 1 Опис об'єктів археологічної спадщини. (2019). Київ: Інститут культурної спадщини. 138 с.
2. Казаков А. Л., Рижий В. В., Булах О. Б. (2019). Науково-рятувні дослідження в Чернігові у 2015–2018 рр. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. № 1. С. 489–494.
3. Моця О. П., Жигола В. С., Скороход В. М. (2019). Результати досліджень Чернігівського Передгороддя в 2018 році. *Археологія*. № 2. С. 114–123.
4. Моця О. П., Жигола В. С., Скороход В. М. (2022). Дослідження могильника XI–XII ст. у Чернігові. *Археологія та давня історія України*. № 2. С. 297–309.
5. Моця О. П., Скороход В. М., Жигола В. С., Ситий Ю. М. (2023). Дослідження на передгородді в Чернігові у 2022 р. *Археологія*. № 3. С. 109–123.
6. Ситий Ю. М. (2013). Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. 272 с.
7. Шекун О. В. (2007). Нові дослідження чернігівського курганного некрополя. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. С. 106–119.

References:

1. «Istoryko-arkhitekturnyi opornyi plan Chernihova z vyznachenniam mezh i rezhymiv vykorystannia zon okhorony pamiatok ta istorychnykh arealiv»: Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny. Dodatok 1 Opy obiektiv arkheolohichnoi spadshchyny (2019). [Historical and architectural reference plan of the city of Chernihiv with definition of boundaries and regimes of use of zones of protection of monuments and historical areas": About the protection of cultural heritage. Addition 1 Description of archaeological heritage objects]. Kyiv: Instytut kulturnoi spadshchyny. [in Ukrainian].

2. Kazakov A. L., Ryzhyi V. V., Bulakh O. B. (2019). Naukovo-riativni doslidzhennia v Chernihovi u 2015–2018 rr. [Scientific and rescue research in Chernihiv in 2015–2018.]. *I Vseukrainskyi arkeolohichnyi zizd: materialy roboty – 1st All-Ukrainian Archaeological Congress: materials*, № 1, 489–494 [in Ukrainian].
3. Motsia O. P., Zhyhola V. S., Skorokhod V. M. (2019). Rezultaty doslidzhen Chernihivskoho Peredhoroddia v 2018 rotsi [Results of research of Chernihiv Suburbs in 2018]. *Arkheolohiia–Archaeology*, № 2, 114–123 [in Ukrainian].
4. Motsia O. P., Zhyhola V. S., Skorokhod V. M. (2022). Doslidzhennia mohylnya XI–XII st. u Chernihovi [Research of the cemetery of the 11th-12th centuries. in Chernihiv]. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy– Archeology and ancient history of Ukraine*, № 2, 297–309 [in Ukrainian].
5. Motsya O. P., Skorokhod V. M., Zhigola V. S., Sitii Y. M. (2023). Doslidzhennia na peredhoroddi v Chernihovi u 2022 r. [Research in the suburbs of Chernihiv in 2022 year]. *Arkheolohiia–Archaeology*, № 3, 109–123 [in Ukrainian].
6. Sytyi Yu. M. (2013). Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Chernihova [Christian burial monuments of Old Rus Chernihiv]. Chernihiv [in Ukrainian].
7. Shekun O. V. (2007). Novi doslidzhennia chernihivskoho kurhannoho nekropolia. [New researches of the Chernihiv burial mound necropolis.]. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: *Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv – Chernihiv in the medieval and early modern history of Central-Eastern Europe: Collection of scientific works dedicated to the 1100th anniversary of the first chronicle mention of Chernihiv*, 106–119 [in Ukrainian].